

SZERZŐ
HABA PÉTER PHD

RÉTEGZŐDŐ EMLÉKEZET

A magyar ipari építészet (ön)képei 1948-tól napjainkig

#iparterv #emlékezetközösség #hőskor #történelmi_szem
#műhelyszellem #iparterv-iskola #szerkezeti_innováció
#szakmai_identitás #nimbusz #ideológiai_represszió #szocreál
#ellenállás #fotókánon #sikerágazat #propaganda #nyertes_pozíció
#formabontó_szellem #múlt

A háború utáni negyed század magyar ipari építészete és annak centruma, az Ipari Épülettervező Vállalat (IPARTERV) már az 1950-es évek elejétől mint sikerágazat, illetve mint különleges alkotóműhely értelmeződött a szakma egyre táguló köreibben. Ez a szakterület a technikai progresszivitás, a szellemi nyitottság és a szakmai szuverenitás szimbólumává vált, s mindazok a jelentős vívmányok, elismerések és kollektív élmények, melyek ezt az ideálképet igazolták, csakhamar egyfajta narratívává, az egész hazai építészsakma számára meghatározó „nagy történetté” álltak össze. Ez a narratíva a „szocialista iparosítás” által ösztönzött intenzív tervezőmunka, a „nagy közös ügy” közösségi emlékezetét önti formába, legalább három egymást követő IPARTERV-generáció szakmai identitását alapozva meg. A tanulmány arra keresi a választ, hogy miként alakulhatott ki e sajátos ideálkép és narratíva, s miként öltött új alakot a rendszerváltás után.

A második világháború utáni építészet kutatói az utóbbi években kritikus periódushoz érkeztek. Egyfelől a rendszerváltásig terjedő időszak egyre nagyobb szeletére tekinthetnek rá kellő történeti távlatból, miközben még az – egyre fogyatkozó számú – idős szemtanúk emlékeire is támaszkodhatnak: azon jelentős tervezők személyes világára, akik számára e távolodó évtizedek szinte élő valóságként léteznek. Másfelől a társadalom széles rétegeiben továbbra is negatív sztereotípiák alapján ítélik meg a szocialista korszak építészetét, jócskán nehezítve az emlékanyag összegyűjtését. Végképp halaszthatatlanná vált tehát a fennmaradt dokumentumok megóvása és a szemtanúk emlékeinek rögzítése.

E súlyos feladat szempontjából különösen fontos az az együttműködés, mely közel tíz évvel ezelőtt kezdődött a budapesti Műegyetem Ipari és Mezőgazdasági Épülettervezési Tanszéke és az IPARTERV Épülettervező Zrt. akkori vezetői között. A tanszék vezetője, Dobai János ekkoriban kezdeményezte a vállalat kivételesen gazdag hagyatékának rendezését és átfogó feldolgozását. Nem sokkal később, 2011–2012 folyamán a cég vezetősége felismerte, hogy a várható tulajdonosváltással összefüggésben sürgősen gondoskodnia kell a raktáraiban felhalmozódott nagy mennyiségű és rendkívüli történeti jelentőségű dokumentumanyag archiválásáról. A célok összetalálkoztak: hosszú egyeztetések után, 2013-ban a cég állami tulajdonú jogelődje, az Ipari Épülettervező Vállalat (IPARTERV) egykori munkatársai, Dobai János, Winkler Barnabás és Hajmási Péter létrehozták a (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítványt, mely a részvénytársasággal kötött megegyezés alapján átvette a vállalat több mint 17.000 darabból álló (lényegében a teljes Rákosi- és Kádár-korszakbeli tervezőmunkát dokumentáló!) fotóarchívumát, értékes könyvtárát és ma már ritkaságszámba menő belső kiadványait.¹ Az 1950–1970-es években keletkezett tervdokumentációk és iratanyagok még az 1990-es években a Magyar Országos Levéltárba kerültek, a fennmaradó óriási rajzanyagot pedig az említett egyeztetések eredményeképpen a Lechner Lajos Tudásközpont archívumában helyezték el.

Az alapítvány tagjai – szűkös lehetőségeikhez mérten – maguk is igyekeznek gyarapítani a gyűjteményt a legidősebb kollégákkal készített életút-interjúkkal, a feledésbe merült, de mára forrásértékűvé vált régi építészeti-mérnöki szakirodalom felkutatásával, a még menthető íratlan „emléktöredékek” rögzítésével. Bár az alapítvány tevékenységéről szóló nyilatkozat elsősorban az IPARTERV-anyagok archiválását és kutatásának elősegítését emeli ki, hozzáteszi azt is, hogy a szervezet „mindezekén túl gyűjti, rendszerezi és megőrzi mindazokat a birtokába jutó vonatkozó dokumentumokat, melyek témájához [ti. a modern ipari építészet örökségéhez általánosságban – *a szerző*] kapcsolódnak.”² Az archívum anyaga azonban – a gyűjtőmunka korlátozottsága miatt – jelenleg kizárólag az IPARTERV-et képviseli, még ha a három alapító tudatában is van annak, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben az IPARTERV mellett számos technológiai tervezőintézet és regionális építésziroda is foglalkozott jelentős üzemi épületek tervezésével. Ez a helyzet mégis szerencsés, hiszen az IPARTERV tervezőtevékenysége és műszaki fejlesztőmunkája sokkal nagyobb mérvű és jelentősebb volt, mint az említett vállaltoké együttvéve. Ekképp a gyűjtemény a szocialista időszak magyar ipari építészetének „abszolút” szellemi centrumát és tervezőbázisát képező (s a rendszerváltásig a szakmai körök számára lényegében magával az ipari építészettel egyet jelentő) alkotóközösség hagyatékára alapozódhat.³ A három „iparterves” mély elkötelezettségről tanúskodva úgy fogalmaz e kivételesen gazdag hagyaték kapcsán, hogy

#iparterv

1. Az alapítvány céljait és működését összefoglaló nyilatkozatot ld.: miea.hu/index.html. Az alapító okiratot ld.: miea.hu/alapitvany.html. A szervezet alapítója Dobai János, kuratóriumának elnöke Winkler Barnabás, tagja Hajmási Péter. Az alapítvány által őrzött fotóarchívumban található kb. 17.000 papírkép mellett nagy mennyiségű (jelentős részben előhívatlan) fotónegatív és színes dia is található.

2. Az idézet forrása: miea.hu/index.html

3. Az IPARTERV-et hivatalosan 1950 őszén alapították az 1948 végén létrehozott, majd 1949 őszén átszervezett (két önálló vállalattá felosztott) Ipari Épülettervező Intézet szakembergárdájára alapozva. Az intézmény megszervezésének hosszú és bonyolult története miatt az IPARTERV kiadványai és intézménytörténeti összefoglalásai a szervezet megszületését különböző időpontokhoz kötik (1948, 1949, 1950). A vállalatot 1991-ben privatizálták (azóta viseli az említett IPARTERV Épülettervező Zrt. nevet). A vállalat profilja lényegesen eltér az elődszervezetétől: tevékenysége az 1990-es évek óta a mezőgazdasági és ipari létesítmények, valamint a köz- és lakóháztervezés területére egyaránt kiterjed. Minderről ld.: TAKÁCS (1969); *iparterv 1949–74*, 4.; LUX (1988), 538; BOROSTYÁNKŐI (1993); BOROSTYÁNKŐI (1998); BOROSTYÁNKŐI – BARNÁ (2001), 149; HABA (2016), 16–17, 31–32, továbbá: www.iparterv.hu

4. Az idézet forrása: miea.hu/index.html

5. A Rákosi-diktatúra iparosítása idején elsősorban az 1890–1910, illetve 1910 és 1925 között születettek határozták meg a vállalat (illetve az 1948–1950 között működött elődszervezetek) szakmai életét. Az előbbi csoportba olyan jelentős építészek és szerkeszettervezők tartoztak, mint Folly Róbert, Gerlóczy Gedeon, Gnädig Miklós, Halászy Jenő, Lauber László, Lux László, Mátrai Gyula, Miskolczy László, Rácz György, Virágh Pál; az utóbbiba többek között Lőke Endre, Juhász Jenő, Márton Botond, Mühlbacher István, Pál Balázs, Resatko Endre, Springer Antal, Szabó Árpád, Szendrői Jenő, Völgyes Frigyes. Rövid ideig a vállalatnál dolgozott ekkoriban Dávid Károly, Medgyaszay István és Árkay Bertalan is. Az 1925 után született és az 1950-es években érkező harmadik generációról ld. a főszöveg további részeit és jegyzeteit.

#emlékezetközösség

#hőskor

6. Dobai János 1977-től 1987-ig, Winkler Barnabás 1970-től 1989-ig, Hajmási Péter 1969-től 2010-ig dolgozott az IPARTERV-nél.

7. Hajmási Péter statikusként elsősorban Gnädig Miklóst, másodsorban a „nagy generációhoz” tartozó Borsi Gyulát és Iványi Kálmánt; Winkler Barnabás Molnár Pétert, Mináry Olgát és Arnóth Lajost; Dobai János Gulyás Zoltánt és ifj. Janáky Istvánt tekinti iparterves mesterének. – Dobai János, Winkler Barnabás és Hajmási Péter szóbeli közlése alapján, 2017 május 26. A „nagy generációhoz” tartozó építészek és szerkeszettervezők az előbbieken kívül még hosszan sorolhatók – ők nagyrészt még a vállalatnál dolgoztak Dobai, Winkler és Hajmási érkezésekor: Almstaier Ottó, Balázs György, Böhönyey János, Böjthe Tamás, Callmeyer Ferenc, Csaba László, Csics Miklós, Csikvári Antal, Elekes Keve István, Emődy Attila, Farkas Ipoly, Földesi Lajos, Fülöp Imre, Cs. Juhász Sára, Mészáros Géza, Mészöly András, Molnár Péter, Pozsgai Lajos, Rácz Endre, Reisch Róbert, Rimanóczy Jenő, Szekeres József, Virág Csaba, stb.

„reményeink szerint, az alapítvány közreműködésével a magyar építés-építés szakma máig meghatározó eseménytörténete, az alkotások, a műszaki megoldások tengere kaphat újra széleskörű nyilvánosságot.”⁴

Személyesen ismerve hármójuk gondolatait e témakör kapcsán, nem kétséges, hogy ebben az idézetben az ipari építészet (fél)múltjához való viszonyuk sűrűsödik össze. Szemléletmást nemcsak az archiválás a céljuk, hanem mindannak a továbbörökítése is, amely a háború utáni ipari építészet világából napjainkban *emlékezetesnek* számít a szakmai közösségekben; azt tehát, ami vélekedésük szerint ma is „meghatározó eseménytörténet”, ha nem is a fiatalabbak, de pályájukat még a Kádár-korszakban kezdő idősebb szakemberek számára. Mindenekelőtt arról a sajátos – nagyrészt a ma élő legidősebb ipartervesek „régí történeteinek” közös elemeiből, illetve a vállalat miliójét megragadni igyekvő gondolataikból összeálló – narratíváról van szó, amely az ipari építészet „hőskoraként” számon tartott 1950–1960-as évekről szól. Ez a narratíva a nagy „szocialista iparosítás” egymást követő hullámai által ösztönzött intenzív tervezőmunka, a szakadatlan mérnöki innováció, a „nagy közös ügy” kollektív emlékezetét önti formába, s amely legalább három egymást követő – nagyjából az 1890 és 1935 között született – iparterves generáció szakmai identitását alapozta meg.⁵ Az alapítvány tagjaival folytatott beszélgetések – éppúgy, ahogy az idézett gondolatok is – azt sejtetik, hogy ezt a kollektív emlékezetet szertefoszlni látják: minthogy a hőskor „emlékezetközössége”, „eleven emlékezete” már csupán néhány idős szakembert jelent, ezért a magyar ipari építészet ezen időszakának rendkívüli jelentőségét ismét – több évtized elteltével – tudatosítandónak érzik. Ott él bennük még a „tanítvány” kötődése azon „iparterves mesterekhez,” akik továbbörökítették számukra a hőskor emlékezetét és mindazt a tudást, tervezői értékrendet és habitust, mely személyes szakmai alapállásuk kialakulását is meghatározta. A hőskor teljesítménye példaképpé vált a számukra, miközben annak értékeit a mesterek révén végső soron „folyamatos jelenként” élik meg, noha hármójuk pályafutása már a vállalat – és vele együtt általában a hazai ipari építészet – azon következő korszakában (az 1960-as évek végétől, illetve az 1970-es években) indult, mely a feladatok jellege, a tervezési elvek és az alkotóközösségek struktúrája tekintetében egyre inkább eltávolodott az előző évtizedektől.⁶ Iparterves tanítómestereik nagyrészt a háború utáni évtizedek ún. „nagy generációjába” tartoznak, melynek tagjai 1925 és 1935 között születtek, s pályakezdőkként az 1950-es években tűntek fel a vállalatnál, majd az 1960-as évek során váltak a szervezet meghatározó – sok esetben vezető beosztású – alakjaivá.⁷ Hármójuk szemszögéből nézve azonban a „meghatározó eseménytörténetet” a hőskoron túli évtizedekre, vagyis a bonyolult szervezeti átalakulásokkal (sőt: egyre nagyobb mérvű széttagolódásokkal), illetve szemlélet- és profilváltásokkal teli 1970–1980-as évekre, majd az azt követő privatizáció korszakára is vonatkoztathatjuk – mely, mint ilyen, a három alapító pályafutásának legtevékenyebb szakaszában okozott radikális fordulatokat. Ha tehát Dobai, Winkler és Hajmási rögzíteni akarnak minden *emlékezetest* a rendszerváltásig tartó időszakból, akkor csakhamar „önmagukat” is dokumentálniuk kell.

Mindazonáltal szembetűnő, hogy az egyik alapítványi nyilatkozat szerint az IPARTERV-gyűjteménnyel kapcsolatos munka „hangsúlyozottan csak” a vállalat „1991-ben lezárult tevékenységére korlátozódik” – célozva a vállalat ekkoriban lezajlott privatizációjára.⁸ Sejthető azonban, hogy az 1991 utáni időszak dokumentálását az alapítványi tagok nem csak a jogi és üzleti akadályok miatt zárják ki feladatkörükből. Dobai János például úgy fogalmazott egy,

a vállalat valahai nagy vívmányait és sikereit, illetve az alapítvány archívumát ismertető 2014-es előadásában, hogy „1991 óta eltelt 23 év! A feladatok és a közeg is jelentősen megváltoztak. A személyi és tárgyi folyamatosság megszakadt” – hozzátéve, hogy mindez egy egyre inkább halványuló, lezárt történet, tele szépülő, és sokszor immár keserű emlékekkel.⁹ Ez a gondolat arra utal, hogy az előadó az elmúlt két és fél évtized alatt végbement többszörös szervezeti és személyi változásokat (ti. a nagy leépítéseket, a tulajdonosi szerkezet átrendeződéseit, a régi alkotócsoportok utódok nélküli szétesését vagy kiválását, a rendszerváltás előtti idősebb generációk nyugdíjba vonulását, stb.) a hazai ipari építészet olyan mélyreható fordulópontjának tekinti, melynek következtében befejeződött a „meghatározó eseménytörténet.” Az IPARTERV Épülettervező Zrt. 1991-ben létrehozott vezetése természetesen nem látta ilyen élesnek a váltást, s inkább fokozatos átformálódásként értelmezte a folyamatokat. A vállalat 1990-es évekbeli kiadványai rendre a nagy mérnöki hagyományokra, a megfogycsoportozott létszám ellenére is sok „régii” munkatársra és az ő örökségüktől elszakadni semmiképpen sem akaró, de már a jelen igényeit szem előtt tartó új gárdára hivatkozik – rámutatva, hogy tevékenységük éppúgy csak kis töredékében lehet ipari építészet, ahogy már a privatizáció előtti utolsó évtizedben sem lehetett másként.¹⁰

A három alapító attitűdje tehát kettős: egyfelől megjelenik benne az egyre erősebb készlet az általuk – életkoruk okán – már nem megélt, de szakmai identitásuk szempontjából fontos múlt rekvizitumainak összegyűjtésére, másfelől ott rejlik benne a még „eleven emlékezet”, a nagy „iparterves történetek”, köztük a részben már saját emlékeként számon tartott események és élmények továbbadásának szándéka. Határmezsgyén állnak: ott, ahol eltűnik egy jelentős építészeti korszakhoz tartozó közösség, s vele együtt elenyészik annak kollektív emlékezte is, hogy ezzel mindinkább az ő múlt iránti érdeklődésük, archiváló célú, de bizonyos személyes nézőpontok és meggyőződések által is meghatározott tevékenységük vegye át a főszerepet a letűnt évtizedekkel való foglalatosságban. Ezzel egyidejűleg azonban ők hárman az iparterves közösség „belső zemeiként” megtestesítik egy következő időszak – a hőskor utáni és a rendszerváltás előtti évek – még eleven kollektív emlékezetét is. Aki azonban ezt a szakmai közösséget már a legkevésbé sem „benne élőként” szemléli, aki a kollektív emlékezet elemeit immár nem továbbadni igyekszik a szakmai identitás megerősítése okán, hanem kizárólag annak „távolságtartó” feldolgozására törekszik, az jelen sorok írója. Az ő szerepe – Jan Assmann *Kulturális emlékezet* című könyvének egyik kulcsgondolatát idézve – az, hogy a „csoportemlékezet tartalmazta tényeket egy tökéletesen egynemű történeti térben” szervezze újra, amelyben „minden mindennel összevethető, minden történet a többihez kapcsolható,” amelyben végső soron az emlékezetet felváltja a „história” (jelen esetben az építészet-, illetve művészettörténet-tudomány).¹¹

Történeti szemmel nézve végtére is miben áll az a narratíva, amelyre a fentiekben már többször kitértünk, s miképpen, milyen reflexiók, emlékek, történetek egymásra rétegződéseként és transzformációjaként alakult ki az a formája, ahogy ma is halljuk az idősebb generációkhoz tartozó építészekről különböző – tudományos célú rögzítést ritkán engedő – informális csatornákon keresztül (egyetemi órákon, szakmai eseményeken, személyes beszélgetések során)? Miként foglalja össze ez az értelmezési keret azokat az alapértékeket, melyek az IPARTERV-et mindmáig példaképpé teszik számos – nemcsak volt iparterves! – szakmai kör számára?

8. miea.hu/index.html

9. DOBAI (2014), 83. dia

10. BOROSTYÁNKŐI (1993); BOROSTYÁNKŐI (1998). Különösen tanulságos ebből a szempontból az a beszélgetés, mely Borostyánkői Mátyás, Arnóth Lajos és Szendrői Jenő között zajlott 1998 tavaszán arról, hogy a privatizált vállalat miként állhat helyt a rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi-szakpolitikai helyzetben, hogyan fordíthatja át versenyelőnyre állami szervezatként szerzett speciális ismereteit, sokféle mérnöki szakágat egyesítő működési formáját. – Ötven éves... (1998). Hozzá kell tenni, hogy a vállalat az elmúlt évtizedekben valóban jó néhány, az 1970–1980-as években induló kollégát alkalmazott, de az 1990-es évek óta a létszám folyamatosan zsugorodott, s a 2010 körüli időszakig a „régiek” többsége is nyugalmra vonult. Az utóbbi években lezajló újabb szervezeti változások – úgy tűnik – szükségszerűen tovább távolítják a vállalatot önnön rendszerváltás előtti múltjától.

11. ASSMANN (2004), 44.

#történeti_szem

12. BAJNAY (2005). BAJNAY László (1930) 1951-ben került az IPARTERV 2. számú Gép- és Vegyipari Tervező Irodájába félállású egyetemista gyakornokként. A vállalat 1953-ban vette teljes munkaidéjű alkalmazásba, 1958-ban szakosztályvezetői pozíciót kapott, majd 1961-ben a 2. számú Iroda osztályvezetőjévé nevezték ki. A vállalat 1967-es átszervezése után a „B” jelű tervezőiroda építész osztályvezetője lett. 1969-től létesítményi főmérnökként, 1973-tól építész szakfőmérnökként működött, később a 13. számú ún. Különleges Szerkezeti Irodában dolgozott. 1985-ben a Vállalati Tanács elnöki tisztjét töltötte be. 1990-ben vonult nyugalmra. – Bajnay László szóbeli közlése (2017 május 24.), Bajnay László kéziratos önéletrajza (2017 június) és BOROSTYÁNKŐI – BARNÁ (2001), 160. alapján.

13. BAJNAY (2005), 35.

14. BAJNAY, i.m., 36.

15. BAJNAY, i.m.

16. Bajnay a háború előtt befutó, s az IPARTERV-nél elhelyezkedő jelentős tervezők közül a következőket sorolja fel: Miskolczy László, Palcsik Sándor, Lauber László, Halász Jenő, Gerlőczy Gedeon, Virágh Pál, id. és ifj. Dávid Károly, Árkay Bertalan, Barabás Ferenc.

17. BAJNAY (2005), 36.

18. BAJNAY, i.m., 35. Bajnay László szerint ez elsősorban Wágner László, Hóka László, Molnár Péter, Szekeres József, Földesi Lajos, Lázár Antal, Reimholz Péter munkacsoportjainak munkája révén volt lehetséges.

#műhelyszellem

#iparterv-iskola

Nos, kézenfekvő a vállalat tevékenységét alapjaiban meghatározó tervező, Bajnay László 2005 tavaszán közölt visszaemlékezésével kezdeni vizsgálódásainkat. Ez a rövid írás ugyanis szinte hiánytalanul összegzi egy egész iparterves generáció kollektív emlékezetét, egyúttal felsorakoztatja azokat a tényeket és körülményeket is, melyeket a szerző a vállalat jelentőségével összefüggésben a legfontosabbnak talál, s amelyek közül számosra – úgy véli – már csak ő emlékszik.¹² A szöveg eredetileg privát levélként íródott, melyet Bajnay a nála jóval fiatalabb, de szintén iparterves Lázár Antalnak címzett nem sokkal korábban átadott Kossuth-díja alkalmából, azért, hogy ezzel életben tartsa a vállalat közösségének emlékezetét, s kimondatlanul, de nyilvánvalóan erre buzdítsa a még tevékeny tervezőket is. A levél felütésében Bajnay egy sajátos „építészeti iskola” bölcsőjének nevezi az IPARTERV-et, melynek szelleméhez „az 50-es évektől a mai napig a magyar építészet minden ténylegesen jelentős alkotása (...) kötődik.”¹³ Olyasfajta közös tervezői szemléletet lát e sikeres alkotásokban, mely azonban „nem jelent uniformizáltságot, hanem tükrözi az azonos felfogásból, azonos módszerbeli megközelítésből a tervezők egyéniségén át leszűrűt változatosságot.”¹⁴ Bajnay szerint e nagyszerű „ipartervi iskola” tette lehetővé, hogy az 1960-as évek ipari építésze legyen „az a teljesítmény”, mellyel „megközelítettük az európai színvonalat.”¹⁵ Hat tényező együttes hatásában látja az IPARTERV e különleges szerepének okát: rámutat (1) a vállalatot megalapító-megszervező vezetők szakmai kiválóságára, mely a szervezet struktúrájának és élénk közösségi életének kialakításában, valamint a tervezők rekrutációjában egyaránt megnyilvánult; (2) a hazai modernizmus hagyományaihoz és vívmányaihoz való szoros kötődésre, mely nemcsak a szellemi igazodást jelentette, hanem számos, már a háború előtt jelentős karriert befutó tervező foglalkoztatását is; (3) a szakmai szuverenitás megőrzésére a szocreál diktátumok ellenében – mert a szerző szerint „az IPARTERV (ipari építészet) kívánatos és lehetséges kitérő volt”; (4) a fiatal tehetségeknek is kibontakozási lehetőséget kínáló jelentős, inspiráló feladatok nagy számára; (5) a sokféle mérnöki szakágat és építész-specialistát integráló ipari építészet interdiszciplináris jellegére, illetve az ebből származó helyzeti előnyökre; és végül (6) arra a közösségiségre, arra az élénk, nyitott műhelyszellemre (lényegében: a nyilvános vállalati és irodai tervtanácsok, házi pályázatok és egyéb vállalati versenyek „rendszerére”), mely mindezen tényezők amalgámjaként jött létre.¹⁶ Önálló bekezdésben tér ki Bajnay arra a vállalati tervezőcsoportra, melyet az ipari építészet hőskorával kapcsolatban mindmáig a leggyakrabban emlegetnek: az 1951 és 1968 között működő, Mátrai Gyula által vezetett Előregyártott Ipari Épülettervező Iroda szerinte éppúgy „iskola” volt, mint a vállalat egésze, „nem is akármilyen, de alapvetően más. Mátraiék (...) különleges helyet foglaltak el a szakmában (és soha nem integrálódva) az Ipartervben.” Hozzáteszi, hogy bár az általuk alkalmazott „látványos technikákat” – vagyis a jelentős hazai és nemzetközi elismerésekben részesült helyszíni vasbeton-előregyártás különféle módosításait – „akkoriban (halkan) sokat kritizáltak (...), de ma már másként látom műveiket, nagyra becsülöm tevékenységüket. Vitathatatlan, hogy erősen hatottak az »Iparterv iskola« alakulására.”¹⁷ Bár Bajnay az 1950–1960-as évekre vonatkozó szövegrészekhez képest jóval kisebb teret ad az 1970–1980-as évek taglalásának, azért világossá teszi, hogy a vállalat továbbra is „vitathatatlanul az ország legjelentősebb építész műhelyét” jelentette.¹⁸

Ugyanez a „különlegesség-tudat” sugárzik Arnóth Lajos számos írásából és nyilatkozatából is, de legfőképpen abból a 2001-ben elhangzott beszédéből, mellyel a nem sokkal korábban elhunyt Szendrői Jenőre, mint a hőskor ipari

építészeti értékeinek és legnagyobb alkotóközösségének megtestesítőjére emlékeznek.¹⁹ Az IPARTERV néhai igazgatójának és főmérnökének portréján keresztül jelenik meg előttünk a vállalat egyszerre személyes és kollektív – mert nemcsak Bajnay levelében, hanem sok más szakember megnyilatkozásaiban is visszatérő elemekkel teli – képe. Egy „nagy mestert” látunk magunk előtt, aki a háború előtti modernizmus „élharcosaival” való szoros kapcsolatait és a tőlük tanult szakmai értékeket hozza magával a vállalathoz; aki nem tud azonosulni a szocreállal, s ezért inkább az ipari építészettel választja; aki vezetőként a teljesen nyitott – világnézeti kérdésekben is toleráns – közösségi szellem híve; aki a vállalati tervtanácsok szabad vitáinak gyújtópontja és aki a szerkezeti innováció nagy ösztönzője.²⁰ Arnóth hosszasan kitér a Magyar Építőművészek Szövetsége keretében működő Mesteriskola élén, szabad eszmecsereiben kiteljesedő munkájára, mely a vezető, Szendrői Jenő személye révén közvetlenül összekapcsolódott az IPARTERV szakmai presztízsével is. Szendrői szuverenitásának bizonyosságaként Arnóth elmeséli, hogy az intézmény „felsőbb” döntésre történt bezárása (1960) után az IPARTERV nem hivatalos formában, szűkebb közösség számára továbbra is szervezett a Mesteriskolához hasonló eseményeket, előadásokat.

Bajnay ezt az IPARTERV-képet több mint másfél évtizeddel korábban – eltérő élethelyzetben, még aktív tervezőként – sokkal árnyaltabb és kevésbé idealizáló vonásokkal rajzolta fel a *Magyar Építőipar* hasábjain, a vállalat megalapításának negyvenedik évfordulója alkalmából szerkesztett cikkösszeállítás egyfajta összefoglalásaként.²¹ A szerző lényegében ugyanazokat a momentumokat veszi sorra, melyeket majd a 2005-ös levélben is szerepeltet, ezúttal azonban érdekesen ötvözi a személyes emlékezet szubjektivitását és a tényszerű összegzésre törekvő mérnöki gondolkodásmódot. A vállalat közösségeinek általános jellemzését részletesebben, az évtizedeken át zajló szakmai folyamatok és kiemelkedő események keretében végzi el. Különös hangsúlyt fektet a szerkezeti innováció nagy eredményeire, főként a Rákosi-korszakot domináló helyszíni előregyártásra, illetve a korai Kádár-korszakban egyre nagyobb szerepet kapó monolitikus héjstruktúrákra, a különleges acélszerkezetek sorára és az üzemi előregyártású típuscsarnokok bevezetésére. Bajnay egyfajta periodizációt is felvázol: úgy látja, hogy az alapítástól zajló folyamatos fejlesztőmunka révén „a hatvanas évek elejére beérett, kiteljesedett, hazai és külföldi körök előtt egyaránt elismerést szerzett az IPARTERV ipari építészeti tevékenysége.”²² Ezt az új időszakot „úgy jellemezhetjük” – folytatja Bajnay – „hogy igényes, sokrétű és színvonalas ipari építészeti jött létre, a hazai lehetőségeket maximálisan kiaknázó szerkezetgyártással (...)”²³ A szerző nagy fordulópontnak tartja az 1960-as évek végén meginduló változásokat is: mint írja, az ekkori gazdaság- és építéspolitikai tendenciák okán bevezetett könnyűszerkezetes építés volt a vállalat berkeiben „az utolsó olyan fejlesztési téma, amelyik alapvetően építésmóddhoz, szerkezetfejlesztéshez kapcsolódott.”²⁴ Nem kevesebbet állít tehát, mint azt, hogy a vállalat ekkoriban megszűnt jelentős szerkezeti innovátorként működni, s ezzel lényegében elvesztette a legsikeresebb, legnagyobb szakmai elismeréseket kivívó tevékenységkörét. Bajnay természetesen nem tagadja, hogy az 1970–1980-as években is épültek nagyszabású, szerkezeti szempontból jó minőségű létesítmények, de szerinte ez az időszak már nem hordozta magában a korábbi évek pezsgő interdiszciplinaritását és kreativitását, mert a műszaki fejlesztés „szinte teljesen szakintézetek, gyártó és kivitelező vállalatok kezébe ment át. A nagyszerű kezdeti idők (...), amikor a fejlesztést legtöbbször

#szerkezeti_innováció

19. ARNÓTH (2002). Arnóth Lajos (1929 – 2017) a Könnyűipari Tervező Irodában kezdte pályáját 1952-ben. 1953-ban helyezkedett el az IPARTERV-nél, ahol később szakosztály-vezetői, illetve építész-osztályvezetői pozíciót is betöltött. Mindvégig szoros szakmai és baráti kapcsolatban állt mesterével, Szendrői Jenővel: vele közösen jegyzi legjelentősebb munkáját, a budapesti Beloianisz Híradástechnikai Gyár üzemi főépületét is.

20. Szendrői Jenő 1952 és 1954 között a vállalat főmérnöke, 1954-től 1957-ig igazgatója, majd 1957 és 1971 között ismét főmérnöke volt.

21. BAJNAY (1988).

22. BAJNAY, i.m., 587.

23. BAJNAY, i.m., 588.

24. BAJNAY, i.m., 590.

25. BAJNAY, i.m., 592.

#szakmai_indentitás

[1] Balról jobbra: Szittyá Béla, az IPARTERV 1987-ben kinevezett igazgatója, Szendrői Jenő volt főmérnök és igazgató, Bajnay László osztályvezető és volt építész-főmérnök, Arnóth Lajos osztályvezető. A fénykép a vállalat alapításának negyvenedik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen készült 1988-ban. Hajmási Péter fénykép-gyűjteményéből.

a tervező kezdeményezte és módja is volt elképzelései megvalósítására – ma már régen a múlté.”²⁵ Mint írja, ezen a helyzeten az újabb műszaki programok (a könnyűszerkezetes építés és a számítógépes tervezés bevezetése) sem segítettek, mert nagyrészt kiábrándító eredményekre vezettek. Az az éles kontraszt, mely Bajnay László írásában a két korszak között feszül, az 1950–1960-as éveket – annak minden nehézsége és tévedése dacára – az ipari építészeti virágkorának tünteti fel, mégpedig elsősorban az építész és a szerkezettervező mérnök kitüntetett szerepe okán. Szembetűnő, hogy ez a törés a szerző számára olyan erejű, hogy szinte „lezárt múlttá” teszi az 1970 előtti időszakot, s ekképp az 1980-as évek jelenében a vállalat „nagy hagyományai” már nem folyamatossággént, hanem emlékké „dermedve” vannak jelen. A szöveg konklúziója mindezek ellenére ugyanazon *kivételes alkotóműhely* képét rögzíti, mint amelyet Arnóth a Szendrői-nekrológban és maga Bajnay a 2005-ös levélben is felidézett: egy olyan világ képét, ahol mindvégig a „kohéziót, szakmai tartást adó szellem”, a szilárd közösség és a már-már univerzális látókörre alapozódó tervezői komplexitás volt jellemző. A 2005-ös levélben azonban már nyoma sincs az 1988-as cikkben említett szakmai törésvonalaknak, a szerepváltásból adódó feszültségeknek vagy a rezignált hangvételnek – a szerző gondolatmenetét csak ez utóbbi értékek és szép emlékek dominálják, talán mert a nehézségek és kudarcok már nem tűntek annyira lényegesnek a vállalaton kívül töltött sok év távlatából. A levél célja alighanem inkább az IPARTERV jelentőségét, különlegességét igazoló ügyek, az igazán „emlékezetes dolgok” rögzítése volt, s mint ilyen, szükségképpen kissé egyoldalú szelekcióra épül, a szakmai identitást erősítő pozitív elemeket emeli ki.

Nem elvitatva Bajnay, Arnóth és sok más iparterves szakember gondolatainak autonómiáját, illetve a vállalat atmoszféráját láttató „belső szemek” hitelét, fel kell figyelünk arra, hogy ha mélyebbre ásunk a hőskor szövegforrásaiban, akkor az ipari építészetnek, illetve az IPARTERV tevékenységének ez a sajátos képe voltaképpen egy hosszú recepciótörténet kikristályosodásaként is értelmezhető. Ebben a recepciótörténetben a vállalatvezetők és az egész hazai építésztársadalom számára meghatározó elméleti szakemberek különféle reflexiói (cikkek, kritikák, előadások, könyvek) éppúgy alapvető szerepet játszottak, ahogy a szakpolitikai intézmények értékelései-elismerései vagy a napi sajtó és a népszerűsítő kiadványok méltatásai is. Ezek a reflexiók bonyolult szövetet alkottak: nemcsak egymást hatották át, hanem befolyásolták az ipari építészet területén működő tervezőközösségek szakmai identitását, önértékelését is. Az ország gazdaság- és társadalompolitikai programjának centrumában álló hatalmas iparosítási tervek megvalósításán dolgozó IPARTERV már pusztán ebbéli szerepében heroizálódott, ám az a felettébb innovatív és elvhű tervezői tevékenység, mely az 1950–1960-as években egyre gazdagabban bontakozott ki, csakhamar egyfajta nimbuszt vont a vállalt köré. E nimbusz kialakulása során azonban a roppant konstruktóri és építészeti teljesítményt ünneplő szakmai megnyilvánulások és az uralkodó politikai ideológia nyomán születő, vagy éppen a mindenkori aktuális szakpolitikai célokat szolgáló értékelések ritkán különültek el egymástól élesen, sokkal inkább kölcsönösen befolyásolták egymást. Ahogy évtizedről évtizedre átalakult az ipari építészzel szembeni követelményrendszer, illetve a szakterület ideológiai-politikai kontextusa, úgy változott a recepciótörténet domináns motívumainak „készlete” is: egyes motívumok idővel módosultak vagy feledésbe merültek és újak kerültek a helyükre, mások hosszú időn át öröklődtek.

Az ipari építészet e különleges – végső soron az egész hazai építész- és építőmérnök-szakma megújulási folyamatait jelentősen befolyásoló – szerepéről szóló gondolatok már nagyon korán, az üzemi létesítmények átfogó rekonstrukcióját célul kitűző hároméves gazdasági terv (1947–1949) idején, nem sokkal a politikai „fordulat éve” (1948) után elkezdtek írott formát ölteni. Ekkoriban jelent meg az IPARTERV elődjének tekinthető Ipari Épülettervező Intézetnél főosztályvezetői beosztásban dolgozó építész, Lévai Andor témába vágó cikke.²⁶ A szerző az új politikai rendszer bevezetését egyben az ipari építészet korszakváltásának is tekinti. Úgy véli, hogy az ipartelep egészen a „legutóbbi időig” a kapitalista tőke áldozataiként „az építészet selejtjei” voltak, jobbára „idegen érdekekhez” igazodva, külföldről származó műszaki tervek alapján épültek, s az emberi igényeket nem, csakis a technológiát szolgálták ki – mert „valahogy a korszellem volt az, ami itt az építész munkáját feleslegesnek ítélte.”²⁷ Lévai hangsúlyozza, hogy az államosított iparvállalatok és kivitelező cégek, valamint az újonnan alakult tervezőirodák – köztük az Ipari Épülettervező Intézet – merőben új alapokra helyezik az üzemi építkezéseket: közös szervezetbe rendezik a gyártervezés különféle mérnöki és építészeti szakágait, hogy ezzel lehetőséget teremtsenek az ipartelepek „korszerű átszervezéséhez”, s „az elmaradt, céhszerű, lassú, kisteljesítőképeségű, kézműjellegű” építőipart „tisztességes, korszerű, magas felkészültségű, valódi nagyiparrá” fejlesszék.²⁸ A cikk hosszan sorolja azokat az épületeket, melyek ezt a minden elemében „tervszerű”, iparosított építési metódusokon alapuló új ipari építészet születését bizonyítják, kiemelve a frissen bevezetett (s majd az 1950-es évek elejétől kiteljesedő) helyszíni előregyártás módszerén és a mozgóállványokat alkalmazó monolitikus technológiákon alapuló létesítményeket.

26. LÉVAI (1949).

27. LÉVAI, i.m., 24.

28. LÉVAI, i.m., 27.

#nimbusz

#ideológiai_represszió

Ez a koncepció, mely szemlátomást mindenestül leértékeli a háború előtt emelt üzemi létesítményeket, s a szakmérnöki tervezésen túl építészeti értékeknek is helyt adó, átfogó rendszerben gondolkodó gyártervezés kialakulását a szocializmus állami szakintézményeihez köti, általánosnak és meglehetősen hosszú életűnek bizonyult. Különböző nézőpontokból és eltérő hangsúlyokkal ugyan, de lényegében ugyanezt az álláspontot osztja a Rákosi-korszak számos szakírója és vezető beosztású tervezője is: erről ír például Gerle György, a csepeli WM (Weisz Manfréd) Acél- és Fémművek ún. gyárfelépítési osztályának vezetője 1949-ben a *Magyar Technika* című folyóiratban; Szendrői Jenő 1951-ben a vállalat előző évi munkáit értékelve az *Ipari Építészeti Szemle* első számában; Rados Kornél a Műegyetem Ipari Épülettervezés Tanszékének vezetője 1953-ban írt – majd 1959-ben és 1967-ben átdolgozott – tankönyvében; s ismét Szendrői a háború lezárulta utáni első tíz év tevékenységét összegezve a *Magyar Építőművészet* hasábjain.²⁹ A szerzők még kivételképpen sem említenek pozitív példákat vagy követésre méltó kezdeményezéseket a háború előtti időkből – sőt, a látványosabb formai megoldásaik okán szélesebb körben ismertté vált létesítményekre is ráűtik – Lévai Andor jellemző szavait kölcsönözve –, hogy ezeket „a tőkés gazdálkodás idejének blöff-külsőségei” határozzák meg. Ez az értelmezési keret a Kádár-korszak első éveiben, az ideológiai represszió enyhülése idején sem változott sokat, legfeljebb árnyaltabb formát öltött. György István például a *Népszabadság* 1961-es évfolyamában megjelent cikkében arra mutat rá Szendrői Jenő, Mátrai Gyula és Gnädig Miklós nyilatkozataira hivatkozva, hogy a „múltban” az ipar területén dolgozó építészek súlyos munkahiánytól szenvedtek, s a csak néhány kivételesen szerencsés mérnök – például Mátrai – volt elhalmozva feladatokkal.³⁰ Ebből a szemszögből nézve – idézi György Mátrait – az ipari építészet „fantasztikusan szép korszaka” érkezett el, amikor végre kibontakozhat a hazai alkotó szellem és a sok izgalmas terv többsége megvalósulhat.³¹ Szendrői azonban nem sokkal később már valamelyest korrigálta nézeteit: az 1965-ben napvilágot látott *Ipari építészetünk* című könyvében kiemeli, hogy a gyártervezésben a 19–20. század fordulóján utat törő új tervezési elvek alapvető jelentőségűek voltak a modernizmus kialakulása és az aktuális ipari építészeti szemléletmódok szempontjából, de továbbra is leszögezi, hogy Magyarországon 1945-ig a szakterületet a külföldi érdekek, illetve a „gyári üzemmérnökök” dominálták, s az ipari építészet „a számoló statikus feladatkörévé szűkült.”³² Ezúttal azonban szán egy mondatot a pozitívumoknak is: „Ritka kivételt jelentett, amikor egy-egy ipartelep építész közreműködésével jött létre (Stühmer gyár, Viscosa).”³³ Ezek a gondolatok a kiélezett kontraszt erejével adnak nagy hangsúlyt a – tagadhatatlanul látványos – háború utáni fejleményeknek, s – nem mellékesen – az időközben óriásira duzzadt (egy-egy időszakban 1200–1300 fős!) IPARTERV szakmai, illetve társadalom- és gazdaságpolitikai szükségességét is igazolják. A továbbiakban látjuk majd, hogy ez az értelmezés a következő évtizedekben számos követőre talál, és még Szendrői Jenő is tartja magát hozzá.³⁴

29. GERLE (1949); SZENDRŐI (1951); RADOS (1953 [1959, 1967]); SZENDRŐI (1955).

30. GYÖRGY (1961), 2.

31. GYÖRGY, i.m.

32. SZENDRŐI (1965), 10.

33. SZENDRŐI, i.m.

34. Szendrői álláspontjára vonatkozóan: Ötven éves... (1998), 46.

Kétségtelen, hogy a nagy „szocialista iparosítás” megindítása idején – miként arra a fent említett szakemberek is minduntalan kitérnek – nagyon kevés volt a széleskörű gyártervezési tapasztalattal rendelkező tervező (viszont annál több volt az üzemi projektekhez szükséges speciális ismeretekkel nemigen rendelkező fiatal mérnök), s a sokkal szűkösebb beruházási szituációban működő magán-tervezőirodák világában nem alakulhatott ki olyan általánosan alkalmazható komplex ipari építészeti elvrendszer, melyet a szakma a roppant háború utáni feladatok megvalósítása során segítségül hívhatott volna.³⁵

Az is nyilvánvaló, hogy erre az időszakra kritikus méretűvé növekedtek a 19. század óta toldozott-foldozott, nagyrészt rossz állapotú gyártelepek – főként Budapest és az északkelet-magyarországi iparvárosok területén. A rákosista iparosítás számos olyan, idehaza nem vagy alig ismert gyártástechnológiát vezetett be, melyhez csak igen kis mértékben álltak rendelkezésre a megfelelő építészeti keret megtervezéséhez szükséges mintaképek és tapasztalatok.³⁶ Az állami tervezőirodák feladata tehát mind a szakembergárda rekrutációja és (át)képzése, mind a műszaki fejlesztés és a rekonstrukciók terén hatalmas volt, mindez mégsem látszik igazolni az 1945 előtti előzmények e leegyszerűsített és egyoldalú képét, illetve azt a szakmai magatartást, mely az említett szakemberek által is jól ismert 1910–1940-es évekbeli jelentős ipari létesítményekben megnyilvánuló nagy szakmai értékeket és hagyományokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyta.³⁷ A politikai fordulat ideológiai hatása, illetve a háború utáni „nagy építés” felmagasztosításának gondolata tehát ezen a téren is átütő volt, s csak nagyon lassan veszített az erejéből annyit, hogy a háború előtti szakmai múlt is helyet kapjon az ipari építészetről alkotott képben.

Nem kevésbé ellentmondásos a szocialista realizmus diktátumához való viszonyt érintő kortárs reflexiók és későbbi emlékek sora sem, melyek lényegében éppen úgy a háború előtti szakmai múlt kontextusában nyertek megfogalmazást, ahogy az állami tervezőirodai gyakorlat értelmezései is. Az idősebb építészek – Bajnay és Arnóth gondolataihoz hasonlóan – mindmáig úgy látják, hogy az ipari építészeti sajátos technológiafüggő természete és az IPARTERV állhatatos szellemű vezetése révén szinte teljesen megőrizte szakmai önállóságát a szocreállal szemben, hogy „védett zóna” volt a „nehéz időkben”. A korszak kollektív emlékezetében

35. Erre a helyzetre hívják fel a figyelmet a korszak szemtanúinak visszaemlékezései (főként: LUX /1988/, 538.; Haba Péter interjúja Fehér Miklós statikussal, 2017. június 1.), de számos egyéb tényező is ezt erősíti (ezeket ld.: HABA /2016/, 16–18.) Fontos adalék ebben a vonatkozásban az is, hogy a Műegyetem Ipari Épülettervezés Tanszéke (mai nevén: Ipari és Mezőgazdasági Épülettervezési Tanszék) 1950-től kezdte meg munkáját: ekkortól indult a módszeres, egységes elveken alapuló szakirányú képzés Magyarországon (az ipari építészet oktatása csak viszonylag szerény hazai előzményekre alapozódhatott).

36. Jól jellemzi ezt a helyzetet Rácz György visszaemlékezése a debreceni Penicilingár tervezésének hosszadalmas, kudarcokkal teli folyamatáról: Életútinterjú... (1988), 63–65.

37. Bár a második világháború előtti hazai ipari építészet történetének átfogó kutatása még nem kezdődött meg (csak egy-egy részterület vizsgálata zajlik), jelenlegi szerény ismereteink alapján is egyértelmű, hogy a szocialista időszak ipari építésze aligha képzelhető el az előzmények nélkül.

[2] A tiszapalkonyai erőmű helyszínén előregyártott vasbetonszerkezete, 1952–1957. Tervezők: Mátrai Gyula, Pásztai Károly, Vasek László, Bereczky László és munkatársaik. A kép forrása: (Modern) (Ipari) Építészeti Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 2061.

#szocreál

gyakran ismétlődik az is, hogy az elvhű modernista építészek tömegével kerestek kiutat a vállalat berkeiben. Erre a jelenségre már a maga idejében is reagálni igyekeztek a szakma elméleti szakemberei – de a legkevésbé sem támogató, sokkal inkább elmarasztaló hangnemben, a szocreál terjesztése érdekében. Száva István és Malecz Erika építészek 1951-ben, a hivatalosan kikényszerített építészeti fordulat idején leszögezik, hogy az üzemi beruházások terén dolgozó tervezők közül sokan elfogultak a múlt építésze iránt, s úgy vélik, hogy „az ipari épületet rendeltetésénél fogva sem lehet másképpen tervezni, mint funkcionalista, konstruktivista elvekkel.”³⁸ Hasonló véleményt fogalmaz meg Major Máté építészettörténész és -teoretikus 1954-ben (tehát immár a szocreál dominanciája idején) az IPARTERV legfrissebb munkáit értékelő cikkében.³⁹ Kifejti, hogy a szocialista társadalom eszméit kifejező „új építészeti” alapjául szolgáló elvek félreértése és a „szinte kizárólag a funkciókra és a konstrukciókra támaszkodó (...) építészeti” (ti. a modernizmus) iránti dogmatikus elkötelezettség okán „vannak, akik menekülni kezdenek az ipari-építészeti felé. (...) Ezt az emigrációt nyilván az a (végig nem is gondolt) gondolat vezérli, hogy az ipari építészeten – a korszerű funkciók (technológia) és a korszerű konstrukció fontossága következményeként – továbbra is csak a formálás 1951. előtti elvei érvényesülhetnek,” miközben – hangsúlyozza Major – „az ipari építészeten is részt kell vennie a monumentális propagandában” és „az ipari építészeten is a művészet magas szintjére kell emelkednie” (vagyis valamiképpen a szocializmus kifejezésére kell törekednie).⁴⁰ Mindemelllett Major szavai sokat elárulnak a közhangulatról: az IPARTERV az informális szakmai közegben nyilván nem a „haladásra” képtelen tervezők gyülekezeteként, hanem az építészeti elvhűség szimbólumaként jelent meg.⁴¹ Bár Száva és Malecz meglehetősen obskúrus és már-már opportunistáknak írásához képest Major cikke sokkal nyitottabb szellemű és elveti a „haladó hagyomány” külsőséges archaizálásra hajló értelmezését, a három szerző alapállása mégis sok ponton közel áll egymáshoz. Mindnyájan összekapcsolják a szocialista realista ipari építészeti megteremtésének ügyét a háború előtti létesült gyárak „antihumánus” és tervszerűtlen világával való leszámolás – fentiekben elemzett – víziójával, s egyaránt felvázolják egy olyan új ipari építészeti képét, mely a funkcionális és a konstruktivizmus öncélúsága és „sivár »sachlich«-sága” helyett az új társadalmi rendet úgy fejezi ki, hogy összeegyezteti a technikai-szerkezeti innovációt az építészeti történeti és lokális kontextusban értelmezett (vagyis a helyi „haladó hagyományokból” táplálkozó) „művészi oldalával”.

[3] A tiszapalkonyai erőmű makettje. A helyszínén előregyártott panelekből megvalósult homlokzatok nemcsak a technológiai rendszerhez, hanem a szocreál formai elvárásokhoz is igazodtak. Tervezők: Mátrai Gyula, Pásztai Károly, Vasek László, Bereczky László és munkatársaik. A kép forrása: (Modern) (Ipari) Építészeti Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 1449.

38. SZÁVA – MALE CZ (1951), 46.

39. MAJOR (1954).

40. MAJOR, i.m., 7.

41. Erre utalnak Lux László és Szendrői Jenő, valamint az IPARTERV-nél akkoriban pályakezdőként dolgozó Bajnay László visszaemlékezései is: LUX (1988), 539; POZSGAI (1988), 580–581; BAJNAY (1988), 586.

Mindazonáltal aligha vitatható, hogy a szocialista realizmus kérdései a nagy iparosítási roham erősen műszaki jellegű feladatai közepette csak másodlagos jelentőségűek lehettek, s e világos iránymutatásnak aligha tekinthető cikkek sem nyomhattak sokat a latban. Mégsem téveszthetjük szem elől azt, hogy az ideológiai nyomás idővel az ipari építészeten is érezte hatását, ha nem is olyan intenzitással és gyorsasággal, mint a többi szakterületen. E tanulmánynak nem célja a szocreál térhódításának részletezése, annyit azonban meg kell említeni, hogy a hivatalos stílusdiktátum követésére utaló formai megoldások előbb a városi-falusi középületekhez hasonló rendszerű létesítmények terén (gyártelepi iroda- és kultúrházak, szociális épületek, stb.) jelentek meg, majd egyre több üzemi csarnok homlokzatán vagy különféle technológiai épületek tervrajzain is. Ez utóbbiak persze az ipari építészeti „összetermésének” kis hányadát alkották csupán, ám több olyat is találunk közöttük, melyet a korszak legnagyobb szabású, reprezentatív létesítményeinek tekinthetünk (talán a leglátványosabb példa a Mátrai-iroda által tervezett tiszapalkonyai erőmű,

1952–1957).⁴² Az *Ipari Építészeti Szemle* 1954-ben megjelent számában összegyűjtött tervek szemléltetik számunkra, hogy a szocreál ideológiájához való igazodás milyen sokféle egyéni formában jutott érvényre az IPARTERV berkeiben is – helyet adva azon tervezők „igazodó” terveinek, akik eredetileg épp a szocreál elől kerestek menedéket (nevezetes példa a Dunai Vasmű „modernről szocreálra” áttervezett igazgatósági épülete, Szendrői Jenő és Lauber László munkája, 1951–1954). Mindez persze a stílári elvárások 1954–1955-től zajló fokozatos enyhülése, majd a szocreál ideológiai összeomlása során hamar szertefoszlott: az ipari építészet körei – érthető módon – minden magyarázkodás nélkül tértek vissza a modernizmushoz.

Látható tehát, hogy a szocreál és az ipari építészet viszonya sokkal összetettebb volt annál, mint ahogy azt a szakmai közvélekedés láttatta és láttatja. Érdekes azonban, hogy még a pontosabb kép felrajzolására törekvő szövegek is az ipari építészetben érvényesülő elvi állhatatosságot és kivételesen magas szakmai színvonalat igyekeztek kifejezni. Erre példa Major Máténak a magyar építészet általános állapotát értékelő, 1956 őszén – azaz röviddel a szocreál ideológiájának összeomlása után – megjelent cikke, melyben a közelmúlt értékelő lezárására törekedve úgy fogalmazott, hogy „az ipari építészet alkotásai ebben az időben [ti. a szocreál időszakában – a szerző] a technológiák (...) kötöttségei és új szerkezet-, sőt nagy szerkezetigényességük következtében vagy sikeresen ellenállnak az új formálás kísérleteinek, vagy általában az egyéb épületeknél is szervetlenebbül hordozzák a hagyományra utalás rekvizitumait. (...) Egy kisebb részükben viszont a gazdagabb formálásra törekvés és a kötöttségek ténye a kölcsönhatás következtében szerencsésebben, magasabb hőfokon forr össze, mint az építészet egyéb feladataiban.”⁴³

42. A szocreállal összefüggő szakmai folyamatokat, elméleti törekvéseket és épületeket részletesen ismerteti: HABA (2012); HABA (2016), 49–59.

43. MAJOR (1969 [1956]), 96–98.

[4] A kusznai szerszámgépgyár építőmérnöki és kivitelezői gárdája az építkezést meglátogató Kim Ir Szen társaságában, 1959. július 25-én. A fénykép tulajdonosa Fehér Miklós, a tervezésben és kivitelezésben egyaránt részt vevő ipartervesz statikus, aki a sorban balról az ötödik.

[5] Gnädig Miklós (balra) és Lux László (jobbra) kezét fog Kossuth-díjuk átadása alkalmából. 1953. Hajmási Péter fényképgyűjteményéből.

#ellenállás

Ezt a higgadt mérlegelést érzékeltető, de az ipari építészet egésze iránt mégis kissé elfogultnak tűnő véleményt hosszú csend követte ebben a témakörben: a korai Kádár-korszak ipari építészetének új és izgalmas fejleményei inkább az előre-, semmint a visszatekintést ösztönözték. Az a néhány 1960-as évekbeli szövegrészlet azonban, mely érinteni próbálja ezt a kérdést, nagyon sokatmondó: világossá tesz számunkra, hogy az ipari építészet akkori közelmúltjáról kialakuló kép egyre inkább heroikus és idealizált formát öltött, elhomályosítva a szocreállal kapcsolatos emlékeket. Major Máté például – saját korábbi véleményét némiképp leegyszerűsítve – úgy fogalmaz 1962-ben, hogy az ipari építészet a technológiai-szerkezeti kötöttségek miatt „majdnem teljesen védett volt” a szocreállal szemben.⁴⁴ Granasztói Pál építész és urbanista 1965-ben közölt cikke már csak a sikeres ellenállást és a szerkezeti innovativitást emeli ki a Rákosi-korszak ipari építészetére vonatkozóan: a „valóságot megmászító, archaizáló hatásokra törekedni (...) itt (...) nem volt se mód, se szükség. Így vált a hazai ipari építészet mindennél inkább és hamarabb új építési módok, szerkezetek s részben új, nemegyszer monumentális építészeti formai hatások kohójává.”⁴⁵ Granasztói szavai a szakmában ekkoriban már általánosan elterjedt véleményt tükrözhetnek, hiszen az 1960-as második felétől több olyan építészeti könyv és cikk jelent meg, melyek hasonló álláspontot képviselnek.

#fotókánon

Ezt az ideálképet alighanem az ipari építészet sajátos „fotókánonja” is formálta. Már a *Magyar építészet 1945–1955* című, Szendrői Jenő főszerkesztésében megjelent nevezetes album is olyan képsorozatot közölt a hazai gyárakról, mely szemlátomást mellőzni igyekezett minden szocreál részletformát és szinte kizárólag a lenyűgöző vasbeton tartószerkezetek bemutatására koncentrált.⁴⁶ Az elkövetkező évek kiadványszerkesztői ezt a szelekciót természetesen még precízebben végezték el. Könnyű dolguk volt, hiszen az ipari szerkezettervezés monumentális és minden részletükben innovatív alkotásai közel negyed évszázadon át kimeríthetetlen mennyiségben álltak rendelkezésre, s összhatásuk annyira lehengerelő volt, hogy a szakmai közönséggel gyorsan elfeledtette a múlt stílári „árnyalatait.”⁴⁷

Az IPARTERV szerkezetalkotásbeli teljesítménye már a legkorábbi években, az első nagyszabású üzemi csarnokok elkészültekor komoly sikereket aratott – nemzetközi téren is. A szakmai-szakupolitikai elismerések hosszú sorát a vállalat kiadványai büszkén ismételték évről évre, növelve az ipari építészet körül alakuló nimbuszt. A vállalat hírneve az 1950-es évek közepe táján lépett ki a szűkebb értelemben vett szakmérnöki körökből – nemcsak a népszerűsítő sajtó, hanem például az igazgatói tisztet elsőként betöltő Lux Lászlónak, valamint Mátrai Gyulának és Gnädig Miklósnak adományozott Kossuth-díjak révén is.⁴⁸ Az ipari építészet külföldi megismertetésében fontos szerepe volt az 1954-ben Drezdában megrendezett I. Nemzetközi Vasbeton Előregyártási Kongresszuson szereplő Mók László és Gnädig Miklós nagy visszhangot kiváltó előadásainak. A „sikerpropaganda” azonban akkoriban kapott igazán nagy lendületet, amikor a *L'Architecture d'Aujourd'hui* 1959-ben látványos összeállítást közölt az évtized legnagyobb szabású ipari csarnokairól és – bizonyára ettől nem függetlenül – az IPARTERV 1961-ben elnyerte az Építészeti Nemzetközi Szövetsége (Union Internationale des Architectes, UIA) által alapított August Perret-díj Ex-aequo-fokozatát a helyszíni előregyártás terén elért rendkívüli eredményeiért.⁴⁹ Az IPARTERV ekkoriban sokféle a világban feltűnést keltett a helyszíni előregyártás hazai módszereinek külföldi adaptálásával is – különösen a súlyosan elmaradott építőiparral rendelkező, viszont rohamos iparosításba kezdő távoli

44. MAJOR (1962), 121.

45. GRANASZTÓI (1966 [1965]), 377–378.

46. SZENDRŐI – BAJNAY – BONTA (1955).

47. Ld. különösen: SZENDRŐI (1965); SZENDRŐI – ROJKÓ (1972); *iparterv 1949–74*.

48. Lux László 1953-ban, Mátrai Gyula 1950-ben és 1956-ban, Gnädig Miklós 1953-ban kapott Kossuth-díjat.

49. A konferenciáról: MOKK (1954); MERÉNYI – RUDNYÁNSZKY (2004), 29. Az említett cikk: *La préfabrication...* (1959). Szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy az August Perret-díj odaítélésében a hazai érdekképviseletnek is jelentős szerepe lehetett: a héttagú döntőbizottságban két magyar, Major Máté és az IPARTERV vezetésével szoros kapcsolatot ápoló Pierre Vágó is helyet foglalt. Ld. az *iparterv 1949–74*-ben közölt oklevél névsorát (8. old.)

szocialista országok területén. (E munkák sokszor ismételtetett, emblematikus példája lett az egyik első kísérlet, az ún. koreai segítségnyújtás keretében épített kusznói szerszámgépgyár, tervezők: Gnädig Miklós, Bajnay László és társaik, 1953–1959).⁵⁰ Az egyre szaporodó szakmai díjak, külföldi publikációk, technológiai kooperációk, a vállalat tudatosan kiépített nemzetközi – mégpedig a nyugati-európai és a keleti blokk-beli országok ipari tervezőcsoportjaihoz egyaránt mind szorosabban fűződő – kapcsolatai, továbbá Mók László *Helyszíni előregyártás* című, számos hazai ipari létesítménnyel illusztrált könyvének nagy sikerű külföldi kiadásai tovább erősítették azt az általánossá váló benyomást, hogy az ipari építészeti igazi sikerágazattá vált.⁵¹

Az ipari építészet azonban nemcsak a Rákosi-korszakban gyökerező folyamatok, hanem az 1957–1958 körül induló új törekvések okán is magára vonta a figyelmet: olyan mélyreható paradigmaváltás indult ekkoriban ezen a szakterületen, melynek során a helyszíni előregyártáson alapuló szerkezettervezés fokozatosan elvesztette korábbi dominanciáját, mind nagyobb szerepet adva a korábban háttérbe szorított monolitikus technológiák fejlesztésének, illetve a Menyhárd István vezette munkacsoportban kidolgozott héjszerkezet-tervezési és kivitelezési eljárásoknak. Az újabb építőipar-fejlesztési irányelvek hatására az ipari építészetben is kiemelten kezelt feladat lett a tipizált épületszerkezetek üzemi előregyártása (az ún. univerzális típuscsarnokok bevezetése), illetve a teljes ipartelepekre kiterjedő modulkoordináció és szerkezetegységesítés.⁵² Ez a kísérletező és lendülettel teli munka a szakfolyóiratok és a politikai napilapok szinte állandó témája lett: az előbbiek bőségesen méltatták az IPARTERV-nél zajló mérnöki innovációt, az utóbbiak pedig gondoskodtak arról, hogy a monumentális ipari épületek fényképei a kádári konszolidáció propagandájának vizuális háttérévé váljanak. A frissen elkészült üzemek virtuóz héjszerkezetei, magasba törő acélkonstrukciói, gazdagon tagolt panelhomlokzatai azt az érzetet keltezték, hogy Magyarországon az ipari építészet képes a leginkább lépést tartani a nemzetközi tendenciákkal, s a legvilágosabban demonstrálja a hazai építészetnek a Rákosi-korszak összeomlása után végbemenő megújulását.

Nem véletlenül ösztönözte mindez Major Mátét arra, hogy az UIA 1961-ben Londonban megrendezett világkongresszusáról írt beszámolójában a magyar ipari építészeiről, illetve annak a nyugati szakmai tendenciákkal összevethető vonásairól elmélkedjen.⁵³ Kifejti, hogy mivel a szocializmus építésében alapvető szerepet játszik az üzemi létesítmények minőségi kompromisszumokat nem ismerő fejlesztése, ezért a hazai ipari építészetben minden esély megvan a legfrissebb szerkezeti vívmányok alkalmazására, illetve magas esztétikai és kiviteli színvonalú épületek alkotására. Ezt az esélyt pedig – sugallja Major – az IPARTERV teljes mértékben képes kihasználni a maga sok kimagasló, fiatal tehetsége és a művészeti kérdések iránt érzékeny, kiváló vezetősége segítségével, mely a vállalat tervezőgárdáját folytonos megújulásra képes, interdiszciplináris alkotóműhelyé, „iskolává” tudta formálni.⁵⁴ Major hasonló gondolatokat fogalmaz meg két – néhány hónappal korábbi – másik írásában is, de álláspontját, miszerint az ipari létesítmények mind esztétikai, mind funkcionális-szerkezeti szempontból az egész magyar építészet legjelentősebb alkotásai közé tartoznak, ezúttal bonyolult építészetelméleti-filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozva igyekszik igazolni, sőt: azt is megmagyarázza, miért válhatnak ezek az őket létrehozó társadalom „esztétikum-ideáljának” és sajátos szemléletmódjának közvetítőivé, az „új kultúra kialakulását szolgáló szocialista gondolat” magasrendű megnyilatkozásaiává.⁵⁵

#sikerágazat

[6] Csőhegesztő-csarnok a Csepel Vas- és Fémművek Csőgyárában. Menyhárd István, Semsey Lajos, Reisch Róbert és munkatársaik. 1960–1962 körül. A kép forrása: (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 5425.

#propaganda

50. BAJNAY (1960).

51. Néhány a legfontosabb külföldi cikkek és könyvrészletek közül: La préfabrication... (1959); KIDDER SMITH (1961), 332; HENN (1962 [1966]), 36, 52, 350; Hungarian Industrial (1963); Towers... (1963); PETERS (1964); HLAVÁČEK (1964). A nemzetközi szakmai kapcsolatokról és a szakmai elismerésekről részletesebben: HABA (2015), 389, 399–400; HABA (2016), 68–70. Mók László könyve Magyarországon először 1955-ben, majd bővített formában 1961-ben jelent meg. A kötet 1959-ben oroszul és románul, 1960-ban németül, csehül és bolgáruul, 1964-ben angolul jelent meg.

52. A paradigmaváltás részleteiről: HABA (2014), 181–188; HABA (2016), 63–70.

53. MAJOR (1962).

54. MAJOR, i.m., 121.

55. Major (1969 [1961]); Major (1961). Az idézet az utóbbiból származik (78.old.). Az írások részletesebb elemzését ld.: HABA (2015), 395–396.

56. A *Magyar Építőművészet* 1964. évi 2. és 5. számában publikálta a szeminárium szakmai határozatait, s bőséges összeállítást közölt az ipari építészet legfrissebb nemzetközi és hazai példáiból. Az eseményen elhangzott előadások, illetve a vitaanyagként beküldött tanulmányok egy részét az *Ipari Építészeti Szemle* 23. száma (1965) közölte.

57. SZENDRŐI (1965)

58. NAGY (1965)

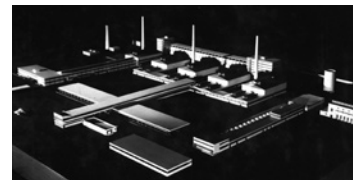
59. NAGY, i.m., 336, 337, 338.

60. NAGY, i.m., 338.

61. NAGY, i.m.

62. NAGY, i.m.

#nyertes_pozíció

[7] Az orosházi öblösüveggyár makettje. A teljes ipartelepekre kiterjedő szerkezeti tipizálás és modulkoordináció példája. Tervezők: Bójthe Tamás, Péry Vilmos és munkatársaik. Épült: 1961–1966. A kép forrása: (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 5575.

Az IPARTERV presztízsének csúcspontja 1964-ben érkezett el, amikor a vállalat tevékenységének általános elismeréseképpen az UIA úgy döntött, hogy Budapesten rendezi meg a *III. Ipari Építészeti Szemináriumot* – külföldi szaktekintélyek hosszú sorának részvételével.⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy e csúcspont indította Szendrői Jenőt arra, hogy gazdagon illusztrált könyvet írjon a hazai ipari építészeiről – elsősorban az aktuális fejleményekre koncentrálni, de visszatekintve az elmúlt tizenöt év munkáira is.⁵⁷

Érthető tehát, hogy a korszak szakírói ekkoriban látták elérkezettnek az időt arra, hogy különféle cikkekben és tanulmányokban összegezzék, illetve saját szempontjaik szerint értékeljék az ipari építészet reputációját növelő eredményeket, hogy reflektáljanak az IPARTERV-ről kialakult kollektív képre. Mind közül a legátfogóbb a *Magyar Építőművészet* felelős szerkesztői tisztjét betöltő Nagy Elemér írása, mely az említett Szendrői-könyv recenziójának keretében ismétli el – kissé patetikus hangnemben – a vállalat ekkor már széles körben elhíresült nagy eredményeit és sikereit, továbbá az 1950 körül íródott szakkikkekben ismert koncepciót a szocializmus kontextusában „építőművészetté emelkedő” ipari építészeiről.⁵⁸ Hozzáteszi, hogy a hazai ipari építészet immár „túlnőtt szorosan vett termelési-funkcionális szerepén” s az egész magyar építészet képviselőjévé vált nemzetközi szinten is; hogy „formai értéke” révén a szocialista „társadalmi tudat kifejezőjeként” tekinthetünk rá, mely betölti „az építészet nagy misszióját, funkcionális szerepén túl emberek *tudatát*, érzelmeit *formálja és nemesíti*,” sőt: „a magyar ipari építészetnek nemcsak egységes értéke, de képe, arculata van.”⁵⁹ Nagy Elemér mindezt – Major fentebb idézett 1961–1962-es cikkeit visszhangozva – két okkal magyarázza: egyfelől az IPARTERV-nél a munkatársak közötti rendkívül szoros és lelkes együttműködés révén „valóságos iskola” alakult ki, másfelől az ipari építészet helyzeti előnyt élvez, minthogy az ország „döntő, központi feladatait” valósítja meg, s ezért a minőségi szempontoknak minden körülmények között érvényt tud szerezni.⁶⁰ A szerző megemlíti, hogy az ipari építészet igényessége a „nyertes pozíció” túl legfőképp abból ered, hogy az IPARTERV mint alkotóközösség „nemcsak kiszolgálta a programokat, hanem azokat sok esetben irányította és nagyszabású megoldásokká szervezte”, s ezáltal „nemcsak a mennyit, hanem a hogyan” szempontjai is folyamatosan, a technikai és formai szempontokat magas szintű építészetté egyesítve érvényesülnek.⁶¹ Ezt az ideális állapotot persze – sugallja Nagy – az is elősegíti, hogy az ipari építészek munkáját a tervezési feladatok specifikumaiból adódóan sokkal kevésbé hatja át az a rengeteg hátrányos építőipari kötöttség, amely „a típusépítés »nehezebb kenyere« élő” lakás- és középület-tervezők tevékenységét eluralja.⁶² Szembetűnő viszont, hogy miközben a szerző minden meghatározó tényezőre és fontos teljesítményre igyekszik kitérni, kerüli (vagy inkább érdektelennek tartja?) a szocreal problémáját.

Nagy Elemér írását tíz éven át újabb és újabb összegző szándékú szövegek követték – nemcsak időben, hanem „vezérmotívumaikat” tekintve is, bár az aspektus, a tények összeválogatásának szempontja és a végkicsengés szerzőről szerzőre mindig valamelyest eltért. Granasztói idézett esszéje az érintetlen szakmai szuverenitás és a nagyszabású feladatok szerencsés együttállásával összefüggő magas esztétikai színvonalat emeli ki; Takács Gyula 1969-ben és 1974-ben az IPARTERV igazgatójának hivatalos – és persze politikailag is lojális – szerepkörében tekint vissza a vállalat elmúlt húsz évére, s büszkén mutat rá a gigantikus mérnöki teljesítményre, a jó minőségű épületek tömegére

és a könnyűszerkezetes rendszerek legfrissebb változatainak alkalmazására; Arnóth Lajos 1972-ben a napi szakmai gyakorlat szemszögéből ismerteti az 1940-es évek vége óta lezajlott, sokszor küzdelmes, de nagyrészt messze kimagasló eredményekhez vezető szakmai folyamatokat; Merényi Ferenc és Rados Jenő pedig az építészettörténet tudományába vezeti be az ipari építészet nimbuszának összes fentiekben részletezett összetevőjét 1970-ben, illetve 1975-ben megjelent könyveikben.⁶³ Ezekben a szövegekben a szóhasználat és az értelmezési keret is meglepő hasonlóságokat mutat, amely arra utal, hogy mindnyájan jól ismerték a korábbi cikkeket és egymás munkáit. Közösek abban is, hogy – Takács Gyula kivételével – fontosnak tartják kiemelni: az ipari építészet különösebb törés nélkül vészelt át a szocreál viszontagságait. Arnóth szerint például „(...) a Bauhaus elvein alapuló építészeti szemléletet archaizáló tendencia szomszédságában kellett megőrizni az ipari építészetben. Ez a »megőrzés« természetesen nem mindenkinél volt tudatos, hanem inkább természetes és nyilvánvaló.”⁶⁴ Rados árnyaltabban fogalmaz: az ipari építészet a háború utáni három perióduson (modern – szocreál – újra modern) át „jelentéktelen részletelhajlásoktól eltekintve egyöntetűbben fejlődött,” mint a többi szakterület.⁶⁵ A szövegek szoros motivikus rokonsága bizonyítja, hogy az ipari építészet immár nemcsak nagy társadalmi-szakmai presztízzsel büszkélkedhetett, hanem egy kollektív narratíva, egy komplex sikertörténet is kapcsolódott hozzá.⁶⁶

Az 1970-es évek második felétől–végétől azonban fokozatosan alábbhagyott az ipari építészet, illetve az IPARTERV körüli nagy „kommunikációs hullám”. A mind jobban lassuló és csökkenő volumenű iparosítási programok, a mindenütt uralkodó típusszerkezetek és az időtálló épületeket egyre kevésbé igénylő ún. szabadtéri gyártástechnológiák elterjedése miatt a szakterület már csak jóval kisebb mértékben és szűkebb körben tudta magára vonni a figyelmet. Ez a helyzet kényszerű profilváltáshoz vezetett: a vállalat az új ipari beruházásokon túl növekvő mértékben kapott megbízásokat középületekre, szolgáltatóipari és közlekedési létesítményekre, valamint gyárrekonstrukciókra. Bár az ún. rendszerelvű építés friss eredményei, az új telepítési és környezettervezési módszerek vagy az építésiparosítás hivatalos elveivel szemben kritikus – és nem egyszer nemzetközi szinten is kurrens gondolatokat megfogalmazó – iparterves munkacsoportok még időről-időre felkeltették a szakma érdeklődését, de ez már nem volt összehasonlítható a hőskor zajos sikereivel, nagy politikai reputációjával. Az IPARTERV saját szakmai fóruma, az *Ipari Építészeti Szemle* is egyre ritkábban jelent meg, mígnem az 1982-es harmincadik szám után végképp megszakadt a szerkesztőmunka. Szendrői Jenő, aki az ipari építészet elsőszámú szószólója és már életében emblematikus alakja volt, 1971-ben – akárcsak generációjának sok más tagja az évtized során – távozott az IPARTERV-től, nagy űrt hagyva maga után. Nem meglepő tehát, hogy a szakajtó az ipari építészet témájában nagyrészt a szokásos száraz épületismertetésekre szorítkozott – átfogó igényű anyag csak 1988-ban jelent meg újra a *Magyar Építőipar* említett cikkösszeállításában – ám immár nem a „jelen” nagyszerűségét ecsetelendő, hanem az elmúlt negyven év történetének összefoglalása céljából, az említett narratíva számos elemét elismételve.

Az ipari építészet jelentőségének szükségszerű csökkenése azonban nem jelentette egyszersmind az IPARTERV nimbuszának szertefoszlását is: mert igaz ugyan, hogy a vállalat presztízse ezekben az években a hivatalos

63. TAKÁCS (1969), 1.; *iparterv 1949–74*, 3. (Takács Gyula bevezetője); ARNÓTH (1972); MERÉNYI (1970); RADOS (1975).

64. ARNÓTH (1972), 153.

65. RADOS (1975), 393.

66. Ezt a folyamatot mélyrehatóbban elemzi: HABA (2015)

#formabontó_szellem

67. Ld. különösen: BAJNAY (1988), 585–586; BAJNAY (2005), 35; BAJNAY (2009); BOROSTYÁNKÓI – BARNA (2001), 154–155; HAJMÁSI (2008); HAJMÁSI (2009), 24.

68. A beszélgetésre 2017. május 26-án került sor.

#múlt

fórumokon már egyre kevésbé nyert megerősítést, az alternatív és „félalternatív” közegben viszont az intézmény neve ismét összeforrt a kreativitással, az újító és kritikai szellemmel – de már egyáltalán nem abban az értelemben, ahogy a „nagyszerkezetes” hőskor évtizedeiben, s már nem közvetlenül az ipari beruházásokkal összefüggésben, hanem inkább a hazai építészet és építőipar egészének súlyos problémáira vonatkozóan. Szemléletes példa erre a két fiatal iparterves, Reimholz Péter, Janáky István és munkatársaik friss, formabontó szellemű tevékenysége a *Bercsényi 28–30*, illetve a Fiaatal Építészek Köre (vagyis az újraindított Mesteriskola) keretei között. Nem feledkezhetünk meg Szendrői Jenőről sem, aki az IPARTERV-en kívül is nagyon aktív maradt, különösen a Fiaatal Építészek Köre és a Műegyetem Ipari és Mezőgazdasági Épülettervezési Tanszékének vezetőjeként, ahol nemcsak a hőskor szakmai értékeit képviselte, hanem nyilvánvalóan figyelemmel kísérte a hivatalosan nem támogatott szakmai törekvéseket is.

Visszatérve Bajnay és Arnóth 1988 és 2005 között publikált írásaira, világosan látható, hogy mindkét építész erősen kötődik azokhoz az értékekhez és értelmezési keretekhez, mely az ipari építészet 1950–1960-as években kialakuló nimbuszának, illetve az arra ráépülő narratívának is alapjait jelentették. Szinte pontról pontra követik e régi ideálkép elemeit – egyetlen kivétellel: az ipari építészet önnön múltjához való viszonya az ő időskori interpretációjukban visszájára fordult. Ez az apró részletnek tűnő „fordulat” a hőskori ipari építészet narratívájának jelentős átalakulásáról vall: Bajnay és Arnóth, s nyomukban más, fiatalabb tervezők is úgy látják, hogy a háború utáni ipari építészet nagyszerű teljesítménye nem egyszerűen a háború utáni iparosítás „roppant akaratából” fakad és nem arról van szó, hogy a korszerű magyar ipar és gyártervezés „úgyszólván a semmiből” (Merényi Ferenc), a szocialista állam által teremtett új feltételeknek és „jótékony” intézkedéseknek köszönhetően jött létre. Ezzel szemben inkább arra irányítják a figyelmet, hogy az üzemi építkezések a legnehezebb időkben is szervesen kötődtek a modern építészet hagyományaihoz, hogy az IPARTERV soraiába az 1920–30-as évek tapasztalt és kimagasló tehetségű szakembereit gyűjtötték össze, akik jelentősen hozzájárultak a fiatal pályakezdek ipari építészeti, illetve szerkezettervezési ismereteinek bővüléséhez.⁶⁷

Így alakul át tehát az ipari építészet kollektív emlékezete, s így hatja át a szakmai-társadalmi környezet alapértékeinek és ideológiáinak változása is. Így épülnek egymásra a szakterület múltjával kapcsolatos emlékezet különféle rétegei, s így transzformálják egymást évtizedről évtizedre. Ezt a lassú átalakulást tükrözte jelen sorok írója számára az a beszélgetés is, melyet nemrégiben a (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány tagjaival folytatott: mindhárman a háború előtti múlt kutatásának jelentőségét hangsúlyozták, jelezve, hogy a „meghatározó eseménytörténet” számukra nem csupán néhány évtized izolált szakmai folyamatát jelenti, hanem nagyon is kiterjedni látszik a háború előtti múlt egyre halványuló mélyrétegei felé.⁶⁸

IRODALOMJEGYZÉK

ARNÓTH Lajos: Ipari épületek. In: SZENDRŐI Jenő – ROJKÓ Ervin szerk.: *Magyar építézet 1945–1970*. Budapest: Corvina Kiadó, 1972, 152–160.

ARNÓTH Lajos: Szendrői Jenő. *Új Magyar Építőművészet*, 2002/1, 44–46.

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2004.

BAJNAY László: Szerszámgépgyár Kuszonban (Korea). *Ipari Építészeti Szemle*, 18. szám (1960), 27-32.

BAJNAY László: Egységes szemlélet – változatos építészet (A szakma gyakorlásának elvei az IPARTERV-ben). *Magyar Építőipar*, 1988/12, 586–592.

BAJNAY László: Az IPARTERV iskola. *Új Magyar Építőművészet – Utóirat (melléklet)*, 26. szám (2005), 35–36.

BAJNAY László DLA (h. c.): Építéztárs egy kivételes mérnökről. (A szerző visszaemlékezése Gnädig Miklósrá) Kézirat, 2009. november 15.

BOROSTYÁNKŐI Mátyás: Tervezte: az IPARTERV. Múltunk, jelenünk, jövőnk. *Magyar Építőipar*, 1993/6, 185.

BOROSTYÁNKŐI Mátyás: 1948–1998: az IPARTERV első ötven éve. In: *IPARTERV Épülettervező Rt. 1948–1998*. Budapest: IPARTERV Rt., 1998.

BOROSTYÁNKŐI Mátyás, Dr. – BARNÁ Krisztina: IPARTERV. In: SCHÉRY Gábor (főszerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest: Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 2001, 149–166.

DOBAI János: IPARTERV 1949-1991. Előadás a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építőművészeti Doktori Iskolájában, 2014. október 8. miea.hu/pdf/DOKS/IPARTERV_II_DJ.pdf

Életútinterjú Rác György építésszel. Készítette: Szabóné Dér Ilona, 1988. április–június. Oral History Archívum, nyilv. sz.: 135.

GERLE György: Az ipari telepítések új útja. *Magyar Technika*, 1949/10–11, 46–51.

GRANASZTÓI Pál: Húsz év magyar építésze. In: Uó: *Az építészet igézetében*. Budapest: Magvető Kiadó, 1966, 377–378. Eredetileg: *Magyar Nemzet*, 1965 március 21.

GYÖRGY István: Gyártervezők. *Népszabadság*, 1961 május 4, 2–3.

HABA Péter: Reakciók a szocreálra. Forma és ideológia a magyar ipari építészetben 1950 és 1956 között. *Építés- Építészettudomány*, 2012/3–4, 331–363.

HABA Péter: Nimbusz és identitás. Az IPARTERV tevékenységének recepciója a korai Kádár-korszakban. *Művészettörténeti Értésítő*, 2015/2, 387–408.

HABA Péter: Szerkezet, technológia, esztétika a magyar ipari építészetben 1947–1970. Doktori disszertáció, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem – Csonka Pál Doktori Iskola, 2016. <https://repositorium.omikk.bme.hu/handle/10890/5348>

HABA, Péter: Autonomous universality. Attempts at systematization in Hungarian industrial architecture in the early Kádár period. *Architektúra & Urbanizmus*, 2014/3–4, 178-201.

HAJMÁSI Péter: 2008-ban volt Gnädig Miklós, a magyar szerkezettervezés egyik kimagasló alakja születésének 100 éves évfordulója. Kézirat, 2008.

HAJMÁSI Péter: Gnädig Miklós, a vasbeton konstruktőr. *Beton*, 2009/5, 22–24.

HENN, Walter: *Industriebau. Band 3: Internationale Beispiele*. München: Verlag Georg DW. Callwey, 1962. Magyarul: Walter Henn: *Ipari épületek. Nemzetközi példák*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1966.

HLAVÁČEK, Emil: Průmyslová architektura v Maďarsku. *Architektúra ČSSR*, 1964/3, 193–206.

Hungarian Industrial. *Architectural Review*, 1963/4, 306.

iparterv 1949–74. Ipari Épülettervező Vállalat, é. n., 3.

KIDDER SMITH, George Everard: *The New Architecture of Europe*. New York: The World Publishing Company, 1961.

La préfabrication lourde appliquée aux constructions industrielles en Hongrie. *L'Architecture d'Aujourd'hui*, 83. szám (1959), 92–97.

LÉVAI Andor: Ipari épületek a három- és ötéves tervben. *Építés–Építészet*, 1949/1, 24–35.

LUX László. *Magyar Építőipar*, 1988/12, 538–540. (visszaemlékezés – Az IPARTERV 40 éve c. cikkösszeállítás részeként)

MAJOR Máté: Ipari építőművészet. *Ipari Építészeti Szemle*, 10. szám (1954), 4–76.

MAJOR Máté: Építészet és társadalom. In: *A Magyar Építőművészek Szövetsége IV. Konferenciája és jubileumi közgyűlése 1961*. Budapest: Magyar Építőművészek Szövetsége, 1961, 49–89.

MAJOR Máté: Építészetünk helyzetéről. In: MAJOR Máté: *Az építészet új világa*. Budapest: Magvető Kiadó, 1969, 87–115. Eredetileg: *Csillag*, 1956/10, 779–794.

MAJOR Máté: A „szép” és a „művészi” mai építészetünkben. In: MAJOR Máté: *Az építészet új világa*. Budapest: Magvető Kiadó, 1969, 145–168. Eredetileg: *Magyar Tudomány*, 1961/3, 607–621.

MAJOR, Máté: Matter and Form in Hungarian Industrial Architecture. *The New Hungarian Quarterly*, 1962/7, 115–125.

MERÉNYI Ferenc: *Magyar építészet 1867–1967*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1970.

MERÉNYI László – RUDNYÁNSZKY Pál: *Dr. Makk László*. Budapest: Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 2004.

MOKK László: A drezdai nemzetközi előregyártási kongresszus. *Magyar Építőipar*, 1954/12, 543–546.

NAGY Elemér: Ipari építészetünk – építészetünk. *Magyar Építőipar*, 1965/6, 336–338.

Ötven éves az IPARTERV. Borostyánkői Mátyás beszélget dr. Szendrői Jenővel. *Új Magyar Építőművészet*, 1998/4, 46–47.

PETERS, Paulhans: Über Architektur und Architekten in Ungarn. *Die Baumeister*, 1964/2, 101–140.

POZSGAI Lajos, Dr.: Részletek egy meg nem jelent életút-interjúból... (beszélgetés Szendrői Jenővel). *Magyar Építőipar*, 1988/12, 578–582.

RADOS Jenő: *Magyar építésztörténet*. (3. bőv. kiad.) Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1975.

RADOS Kornél: *Ipari épületek tervezése*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1953 (bőv. átdolg. kiad.: 1959, 1967)

SZÁVA István – MALECZ Erika: Ipari építészetünk történetéhez. *Magyar Technika*, 1951/9, 36–46.

SZENDRŐI Jenő – BAJNAY László – BONTA János és mtsai (szerk.): *Magyar építészet 1945–1955*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1955.

SZENDRŐI Jenő: Az IPARTERV 1950-es kiállítása. *Ipari Építészeti Szemle*, 1. szám (1951), 31–56.

SZENDRŐI Jenő: Ipari építészetünk tíz éve. *Magyar Építőművészet*, 1955/3–5, 110–114.

SZENDRŐI Jenő, Dr.: *Ipari építészetünk*. Budapest: Műszaki Kiadó, 1965.

TAKÁCS Gyula: 20 éves az IPARTERV. *Ipari Építészeti Szemle*, 25. szám (1969), 1.

Towers of Pharmacy. *Architectural Review*, 1963/5, 381.